

NODIRA EGAMQULOVA,  
*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,  
Termiz davlat universiteti dotsenti*

## ABDURAUF MUZAFFARZODANING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI XUSUSIDA

**Annotatsiya:** 1905-yil voqealari, xususan, Turkistonda matbuot ishlarining yo'lga qo'yilishi bilan turk, tatar, ozarbayjon, boshqird mutafakkirlari bilan bo'lgan aloqalar yanada mustahkamlandi. Matbuot turkistonlik ziyolilarni tashqi dunyoga chiqishlarida muhim vosita bo'ldi. Turk, tatar, ozarbayjon taraqqiyparvarlarining teatr, matbuot, maorif sohasidagi tajribalari qo'llanila boshladi. Ahamiyatli tarafi shundaki, ko'pchilik qardosh taraqqiyparvarlar turkistonliklar bilan aloqa o'rnatibgina qolmay, bevosita Turkistonga kelib matbuot, maorif, teatr, huquq va ko'plab sohalarda turkistonliklar bilan yelkama-yelka turib faoliyat olib bordi, o'z tajribalari bilan o'rtoqlashdi. Maqolada tatar ziyolisi Abdurauf Muzaffarzodaning "Sadoyi Turkiston" muharriri sifatidagi faoliyati, publitsistikasida aks etgan milliy til, millat, din masalasiga doir qarashlari tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** Turkiston, jadidchilik, turk-tatar taraqqiyparvarlari, Abdurauf Muzaffarzoda

**Абстрактный.** События 1905 г., в частности, создание в Туркестане печати, укрепили связи с турецкими, татарскими, азербайджанскими и башкирскими мыслителями. Пресса стала важным инструментом выхода туркестанской интеллигенции во внешний мир. Начал использоваться опыт турецких, татарских и азербайджанских передовиков в области театра, печати, образования. Важно то, что большинство передовых людей не только установили связь с туркестанцами, но и непосредственно приехали в Туркестан и работали бок о бок с туркестанцами в печати, образовании, театре, юриспруденции и многих других областях, делясь своим опытом. В статье анализируется деятельность татарского интеллигента Абдурауфа Музаффарзода в качестве редактора газеты "Садои Туркестан", его взгляды на национальный язык, нацию и религию, отраженные в его публицистике.

**Ключевые слова.** Туркестан, джадидизм, турецко-татарские прогрессисты, Абдурауф Музаффарзаде

**Abstract.** The events of 1905, in particular, with the establishment of the press in Turkestan, the relations with Turkish, Tatar, Azerbaijani, and Bashkir thinkers were further strengthened. The press became an important tool for Turkestan intellectuals to go out to the outside world. The experiences of Turkish, Tatar, and Azerbaijani progressives in the fields of theater, press, and education began to be used. The important part is that most of the progressives did not only establish contact with Turkestans, but directly came to Turkestan and worked side by side with Turkestans in press, education, theater, law and many other fields, and shared their experiences. The article analyzes Tatar intellectual Abdurauf Muzaffarzoda's work as the editor of "Sadoyi Turkestan", his views on national language, nation, and religion reflected in his publicism.

**Keywords.** Turkestan, Jadidism, Turkish-Tatar progressives, Abdurauf Muzaffarzoda

## Kirish

# 1905

-yil voqealari, xususan, Turkistonda matbuot ishlarining yoʻlga qoʻyilishi bilan turkistonlik jadidlarning turk, tatar, ozarbayjon, boshqird mutafakkirlari bilan boʻlgan aloqalar yanada mustahkamlandi. Ahamiyatli tarafi shundaki, koʻpchilik qardosh taraqqiyparvarlar turkistonliklar bilan aloqa oʻrnatibgina qolmay, bevosita Turkistonga kelib matbuot, maorif, teatr, huquq va koʻplab sohalarida turkistonliklar bilan yelkama-yelka turib faoliyat olib bordi, oʻz tajribalari bilan oʻrtoqlashdi. Bir qancha sabablar bilan Turkistonga kelib, shu yerda yashab qolgan qardosh tatar-boshqird xalqlarining Turkistonda faoliyat olib borgan tatar muharrirlari sifatida Ismoil Obidiy, Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, Noʻshiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov, Husayn Makayev, Kabir Bakir, Fotih Bakirlarni misol qilish mumkin. Xuddi shunday, Ozarbayjondan kelib ish olib borgan Muhammad Amin Afandizoda, Jalol Yusufzoda, Piri Mursalzoda [Doʻstqorayev, 2009:318] kabi fidoyilar oʻzbek publitsistikasi rivojiga ulkan hissa qoʻshishgan. Yuqorida nomlari keltirilgan zotlar birgina matbuot sohasida emas, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qizgʻin faoliyat olib borishgan, Turkistondagi jadidchilik harakatining rivojiga oʻz hissalarini qoʻshishgan. Biroq haligacha bu kabi turk, tatar, boshqird ziyolilarining Turkistondagi faoliyati yetarlicha oʻrganilgan emas. Ularning koʻpchiligi sarson-sargardonlikda, quvgʻinda hayot kechirishgan. Misol uchun, Abdurauf Shahidiy, Husayn Makayevlar ham usuli jadid maktablari ochgani uchun Qozondan quvgʻin qilingan, Namangan va Qoʻqonda yashab qolgan pedagog hamda noshirlardir [Dolimov, 2006:20]. “Sadoyi Turkiston”ning eng faol muharriri Abdurauf Muzaffarzoda esa turli tazyiqlar sabab Toshkent, Buxoro, Turkmaniston va shunga oʻxshash koʻp joylarda koʻchib yurishga majbur boʻlgan. Tatar farzandi Kabir Bakir (1880-1938) 1917-yil Fevral oʻzgarishlaridan soʻng Toshkentga kelgan va “Ulugʻ Turkiston” gazetasini chiqargan. Ahmadjon Bektemirov, Nuriddin Sayfulmulkov, Mahmud Budayli kabi publitsistlar “Vaqt” gazetasining muxbiri sifatida Turkistonga kelib ish olib bordilar [Qosimov, 2002:52]. Turkistonda boʻlayotgan yirik voqealarni, ijtimoiy siyosiy oʻzgarishlarni aks ettiruvchi turkum maqolalar yaratishdi. Vaqtli matbuotimizda uchrovchi “Sayyoh”, “Bir musofir”, “Samarqandiy”, “Buxoroli”, “A.F”, “Qardosh”, “Muxbir” [Qosimov, 2002:52] kabi imzolar aynan Turkistonda faoliyat olib borgan tatar, turk muxbirlarga tegishli edi. Shu bilan bir qatorda, turkistonlik jadidlar M.Behbudiy, M.Shermuhammedov, Choʻlpon, Moʻminjon Muhammadjonov, Bahrombek Davlatshoyevlar “Tarjimon”, “Shoʻro”, “Vaqt”, “Ulfat” kabi tashqi davriy nashrlarda faol ishtirok etishdi. Turkistonda ham “Tarjimon”, “Mulla Nasriddin”, “Iqbol”, “Turk yurdu”, “Shoʻro” mushtariylari koʻpaydi. Jumladan, Orenburgda nashr etilgan “Shoʻro”(1908-1918) jurnalining sahifalari ham turkistonlik va tatar ziyolilarining fikr almashish va aloqa maydoni boʻlgan edi. Behbudiy, Choʻlpon, Soʻfizoda, Hoji Muin, M. Shermuhammedov, Sadriddin Ayniy, Lutfullo Olimiy, Ajziy, M.Muhammadjonov, Rojiy Xolmuhammad Oxundiy kabi taraqqiyparvarlarning ushbu jurnaldagi muntazam ishtiroki [Qosimov, 2002:56] ham bunga dalil boʻla oladi. Umuman olganda, ushbu gazeta-jurnallar Turkiston matbuoti bilan yaqin hamkorlikda ish olib borishdi, yoʻl-yoʻriq koʻrsatishdi. B.Qosimov soʻzlari bilan aytganda, Turkiston matbuot vositasida qardosh, tildosh, dindosh turk olamiga chiqdi [Qosimov, 2002:64]. Matbuot bilan bir qatorda adabiy aloqa va taʼsirlar ham shakllanib bordi. Vadud Mahmudning taʼbiricha, *“bizda yangi adabiyot Turkiya adabiyoti taqlidi bilan boshlangʻondir. ...ruhda va shaklda Turkiston, Qafqozyo, Qrim doimo Turkiyaga ergashadir”* [Vadud Mahmud, 2007:82].

Jadidlarning mana shunday adabiy-madaniy aloqalari, asosan, ikki xil yoʻlda rivoj topgan. Birinchisi, yuqorida aytib oʻtganimizdek, koʻplab madaniyat, sanʼat, taʼlim xodimlarining, ijodkorlarning bir-birlari bilan bevosita aloqada boʻlganliklari, sayohatlar davomidagi tanishuvlar, Turkiston oʻlkasida muqim yoki uzoq vaqt yashab, hamkorlikda ijod qilish yoʻli boʻlgan. Ikkinchisi, matbuot sahifalari orqali tanishuv, tanituv, taʼsirlanuv yoʻlidir. Va nisbatan bu ikkinchi yoʻl koʻproq taʼsirga ega boʻlgan.

### **Abdurauf Muzaffarzoda va “Sadoyi Turkiston” gazetasi**

Bizdagi muvaqqat nashrlarda nafaqat turkistonliklar, balki turk, tatar, afgʻon, eron shoirlarining ham oʻz ijodiy namunalari bilan faol qatnashganliklarining guvohi boʻlish mumkin. Masalan, Rijoizoda Mahmud Akrom, Dogʻistoniy, Kafkoziy, Javdat, Shayx Olim Eroniy, Mahmud Tarziy, Zuhuriddin Fathiddinzoda kabi shoirlar ijodini misol qilib keltirish mumkin. Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, Noʻshiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov kabi bir qator ziyolilarning tanqidiy maqolalari, tahlillari turkistonlik jaddilarning, ijtimoiy qatlamning fikriy uygʻonishida muhim oʻrin tutgan. Ular faqatgina ijtimoiy-siyosiy mavzudagi tanqidiy chiqishlar bilan bir qatorda, adabiyotdagi yangi shakl, yangi tajribalarga qoʻl urib koʻrdi. Hikoya, munozara, drama janrlaridagi dastlabki asarlarni yozdilar. Xuddi shunday qardosh ziyolilardan biri Abdurauf Muzaffarzoda (Muzaffarov)dir. “Sadoyi Turkiston” muharrirlaridan biri va eng faoli boʻlgan Abdurauf Muzaffarov (1889-1938?) 1889-yilda Tatariston Simbirsk guberniyasidagi Shemgilleyli uyezdi, Staro-Timoshkina qishlogʻida tugʻilgan [OʻzRM-DA. 132-f., 1-r., 337-yigʻmajild; Ahmedov, 2021:90-95; Halimova, 2007:22-23; Mustafayeva, 2014:32-42]. Millati – tatar. 1914-yil boshlarida Turkistonga kelib, shu yerda faoliyat olib borgan.

Toshkentda Ubaydulla Xoʻjayev boshchiligidagi tashkil qilingan “Sadoyi Turkiston” gazetasi avvalo oʻlka musulmonlari orasida madaniy-maʼnaviy masalarni yoyish hamda taraqqiyotga toʻsiq boʻluvchi diniy mutaassiblikka barham berishga harakat qilgan. Gazetaning ilk soni 1914-yil 4-aprelda nashr qilingan. Dastlab, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Aliasker Askerov, Abduhakim Sarimsoqov gazeta ishida Ubaydullaxoʻjayevni qoʻllab turishgan. Sirojiddin Ahmadning soʻzlariga koʻra, Xoʻjayev ularga muvaqqat kompanyon-sherik boʻlishni taklif qiladi. Ular doimiy sherik boʻlib, gazetani qoʻllab-quvvatlashga tayyor ekanliklarini izhor qiladilar.

Yuqoridagi tarkibdan koʻrinib turibdiki, Abdurauf Muzaffarzoda “Sadoyi Turkiston” gazetasining tashkil qilinishida shaxsan ishtirok etmagan, dastlabki sonlarida ham uning chiqishlari maqolalari yoʻq. Faqat gazetaning 10-sonidan boshlab biz Muzaffarzodaning maqolalarini kuza-tishimiz mumkin. Va muharrirlik faoliyati ham aynan shu vaqtdan 1914-yil may oyining oʻrtalaridan boshlangan, deb taxmin qilish mumkin.

Gazetada eʼlon qilingan Muzaffarzodaning ilk maqolasi “Ruhoniy idoralar holidan” sarlavhasi bilan berilgan.

Abdurauf Muzaffarzoda “Sadoyi Turkiston”ning muharrirlik ishlari bilan bir qatorda oʻzi ham koʻplab boshmaqolalar, tanqidiy-tahliliy kuzatishlar aks etgan chiqishlar bilan ishtirok etib turgan. Sayyora Halimovaning soʻzlariga koʻra, Muzaffarzodaning ushbu gazetada 40 da ortiq maqolalari eʼlon qilingan [Halimova, 2007:22]. Muzaffarzoda bu maqolalarida Turkistonda mavjud muammo, muhim masalarga yechim, yoʻl izlaydi. Millatning asosiy oʻzagi boʻlgan din va til masalasiga toʻxtalib, din insonlarning diliga oʻz tili, adabiyoti orqali koʻproq taʼsir qilishi, shuning barobarida islom dinini chuqur oʻrganish uchun arab tilini bilishning ham zarurligi haqida yozadi. Lekin maktablarda diniy bilimlar har bir millatning oʻz ona tilida oʻtilishi, ona tilining eng kerak tomoni ham shunda ekanligini aytib, til masalasiga barcha muallim mualliflarning eʼtibor qaratishlarini, maktablarda til darslari oʻqitmoq uchun darsliklar yozishni boshlash vaqti kelganligini, matbuotda til masalasiga oid muzokaralar qilishga chaqiradi:

“Salaflarimizdan bizga meros boʻlub qolgʻon qimmatli kitoblardan iymon, eʼtiqod va ibodat masalalari kabi doimo zarur boʻlgan ahkomi shariyani olub oʻz shevamizga tarjima va atfoli musulminga taʼlim usuli maydongʻa chiqub taraqqiy eta boshladi. Oʻzimizning ona tilimiz ila maktablarimizda din oʻqutmak nihoyatda foydali va shoyon istihon boʻlgan bir tadbirdir. Musulmon bolalarini ayyomi sabovatdan din ruhi ila tarbiya qilmak va qalblariga iymon va arkoni islomiyani singdirmak uchun bundan foydali tadbir yoʻqdir. Tilimizning eng kerak yeri ham shul masaladadir” [Muzaffarzoda, 1914: 24].

Muzaffarzodaning Turkistondagi milliy hayot, milliy til va matbuotga boʻlgan munosabatlari

yoritilgan maqolalarida shuni kuzatish mumkinki, muallif til, din madaniyat, adabiyot va matbuot masalalarini hamisha bir nuqtada birlashtirishga harakat qilgan. Ikki “Sado” va “Oyina”ning “ajal to’shagida yotishi” turkistonliklarning taassub va jaholatiga dalil qilinadi. Turkiston yoshlari fikrsiz va ruhsiz. Milliy til, milliy adabiyot va matbuot havaskorlari yo‘q hisobida. Milliy matbuotga hujumlar hanuz davom etmoqda:

“Ko‘rdigimiz shu madaniyat asrida ayanch bir holda qolgan bul millatning ustida hukmfarmo bo‘lgan buncha taassub va g‘aflatga kim hayratda qolmas?.. Hozirda Turkiston yoshlari shul qadar fikrsiz va ruhsizdirlarki bularning orzulari ham bobolarinig orzulari ila barobardir. Milliy til, milliy adabiyot va matbuot havaskorlari yoshlardan bir oz bo‘lsa ham yo‘q musobahasida ozdir. Bularni haqincha taqdir etuvchilar har yuzmingdan birgina kishi bo‘lsa ham Turkiston musulmonlarining hollari biroz umidli bo‘lur edi” [Muzaffarzoda, 1914: 31].

Muallif yuqoridagi fikrlarni davom ettirar ekan, matbuotni millat dardlariga shifo deya ta’riflab, millat qusurlarini isloh qilish matbuotning birinchi vazifasi sifatida keltiradi. Ammo Turkistondagi taraqqiyparvarlik harakatini umumiy va milliy harakat darajasiga yetmaganligi bois Turkistonda bir dona ham mukammal matbaa yo‘qligi, kitob bozori ruhsiz, xalqqa foydali yangi asarlar yo‘q hisobida bo‘lib, teatr masalasida ham “Padarkush”dan boshqasini ko‘rsatib bo‘lmasligi haqida tanqidiy fikrlar aytadi.

Uning yana bir maqolasi din va millat boqiyiligi, uni asrab qolish masalasi haqida. Maqolada din va millat muhofazasida ona til yagona vosita bo‘la olishi, din va millatni sevisish uchun uning mohiyatiga tushunib yetish lozimligi aytiladi. Turkistondagi taraqqiyot yo‘lidagi harakatlar sezilmas darajada, ya’ni ismi bor jismi yo‘q qabilida kechayotganligi, matbuot va maktablarning bori ham o‘zgarish yasash uchun ozlik qilishi kabi mushohadalar bildiriladi:

Taraqqiy va tamaddun jarayoni bizda ham boshlandi deb o‘zimizni o‘zimiz aldamakdan uzoq bo‘layluk. Biz bu davrga kirsak ham haqiqiy jarayon boshlangani yo‘qdir. Millatning har tarafida g‘aflat va sukunat hukm surmakdadir... Soddadil turkistonlilar “maktablarimiz, matbuotimiz, g‘ayri va g‘ayrilarimiz bor” deb ma’nosiz so‘zlar gapuradirlar. Asrlarcha zulmat ichida qolg‘on bir millatni ilm va madaniyat yo‘lig‘a bosdirmak uchun bu himmat, bu matbuot va bu maktablar kifoya qilurmi? Hayhot! Insof ko‘zi ila qarayluk. Hozirda bizda har narsaning ismi bor. Ammo jismi yo‘q. [Ayn Muzaffar, 1914:49]

Muzaffarzoda din va millat muhofazasida milliy til rolini tushuntirar ekan, din va shariat muhofazasi qay tariqa bo‘ladi, bir din arbobining fikriy taraqqiysi, kamoloti darajasiga qarabmi yoki ilmdan bexabarning minbardagi va’zlari orqalimi deb savol qo‘yadi va o‘zi shu masala atrofida fikrlarini bildiradi. Dinni muhofaza qilish birgina va’zxonlik bilan bo‘lib qolmaydi, din va millat muhofazasi uchun har bir kishi o‘zi harakat qilishi, dunyoda bor ilmlarni egallashga harakat qilishi va har kim o‘z darajasini anglashi, o‘z vazifasini bilib bajarishi kerak deb javob beriladi. Ba’zi qavmlar din ila musharraf bo‘lsa ham millatlari bo‘lmasligi aytiladi, bunga misol tariqasida turkistonliklarni keltiradi. Musulmonlik ila milliylik bir-biridan butunlay farq qiladi. Bir qavmda din bo‘lmasa ham millat va milliyat, albatta, bo‘lar. Din insonlarga berilgan umumiy hadya. Uning boqiyiligi shu dinga mansub millatning hayoti qadardir. Shu bois din millat va bayoti milliya ila qoimdur. Milliyat xossasi bo‘lmagan millat shunchaki insonlar yig‘indisi ekani bayon qilingan. Muallifning “Madaniy jarayon va milliy tariximiz” sarlavhali yana bir maqolasida odamlarning shaharda hayot kechirishlarining o‘zi madaniy hayot uchun kifoya qilmasligi, madaniy hayot uchun eng asosiy vosita ilm-maorif ekani ta’kidlanadi. Taraqqiy etgan xalqlarda ziyolilar har bir daqiqasigacha hisoblab kerakli ishlarga sarflashi, bizdagi vaqtni sovurish hollariga teskari qo‘yiladi. [Ayn. Rauf, 1914; 39].

Abdurauf Muzaffarzoda ham til, imlo masalalariga bag‘ishlangan maqolalari bilan matbuotda faol bo‘lgan. Xususan, adabiy tilning bugungidek nochor holga kelib qolish sabablarini izohlash maqsadida uning XX asr boshlariga qadar bo‘lgan o‘tmishiga nazar soladi:

“Bu kungacha millat bolalari haqiqiy usullar ila ta’lim va tarbiya ko’rmadular. Shuning uchun ularg’a to’g’ri bo’lg’on o’qu va yozuv qoidalari o’rgatilmadi. Imlo, insho va ona tili darslari o’qutilmadi. Bas, millat savodsiz, imlosiz, tilsiz bo’lub asrlarcha shul holda qoldi. ...maktablar yana ona tili asosiga qurilmagan, madrasalar forsiy, arabiy kitoblar ila to’lg’on edi. ...ona tili ilmiy ishlarda iste’mol qilinmadi. ...ona tilimiz ham yildan yil zaiflandi. O’qug’onlarimiz til buzulmog’iga xizmat etdilar” [Muzaffarzoda, 1915:63]

Muallifning fikriga ko’ra, arabiy va forsiy so’zlarni ko’p qo’llashni fazilat sanash hollari hozir ham davom etayotganligi salbiy holdir. Albatta, Muzaffarzodaning sof turkiy tilni saqlab qolish tarafdori bo’lganligini payqash qiyin emas. U milliy tilimizning oddiy xalq ichida saqlanib qolgan sof turkiycha ulushiga umid bog’laydi. Va hozirda faqatgina tilning o’sha parchasidan foydalanilayotganligini yozadi. Muallif nazarda tutayotgan o’sha “parcha” esa sheva so’zlari bo’lib, u adabiy til sifatida shakllanmagan qismidir. Aynan shu kuchga tayangan holda, XX asr boshlariga kelib, millat bolalari o’z ona tillarida ijod qilishga jiddiy bel bog’laganliklarini va shu bilan birga, hali-hanuz tilni buzib ishlatuvchilar borligini ta’kidlab o’tadi. Ulamo qatlamining o’z nutqida arabiy, forsiy so’zlarni qo’llamasligi jaholat sanalurlik holga kelib qolganligini istehzo qilib, ayrim so’zlarni misol keltiradi. Misol uchun kiyim o’rnida libos, tilni lison, otni fars, qo’noqni mehmon tarzida ishlatishlarini oqlamaydi. Muallif til masalasida juda ehtiyot bo’lib ish ko’rishga chaqiradi. Muzaffarzoda til sofligi masalasida juda keskin pozitsiyada turgan, deyish mumkin. Boshqa tillardan so’z qabul qilmaslik, turkiychada muqobili topiladigan yot so’zlarni quvib chiqarish lozimligini ta’kidlaydi. O’z o’rnida, tilimizda o’rnashib qolgan hamma so’zlarni ham chiqarib yuborishning iloji yo’qligini to’g’ri angelaydi va bunday so’zlarga quyidagilarni misol qilib keltiradi: vaqt, ibrat, ayb, duo, odat, adab, rohat, qanoat. Sof turkiycha ekvivalenti bilan almashtirish mumkin bo’lgan so’zlarga esa quyidagilarni misol qiladi: muharrir=yozuvchi, matbaa=bosmaxona, madh=maqta-mak, hamroh=yo’ldosh, jamiyat=yig’in, haqiqat=to’g’rilik, majlis=o’turish, muhoraba=urush. Ilmiy tilni ham turkiylashtirish masalasini qo’yadi va ilmiy istilohlarni ham shunday muqobil-lari bilan almashtirish taklifini beradi, misollar keltiradi: ayni o’zi=xuddi o’zi, xoh bo’lsun xoh bo’lmasun=kerak bo’lsun, kerak bo’lmasun, manfaati shaxsiya=o’z foydasi. Albatta, Muzaffarzodaning o’zi ham maqolasida ko’plab arabiy, forsiy so’z va iboralardan foydalangan va buning izohi sifatida o’zining ham tilsiz tatar bolasi ekanligini keltiradi. Turkiy tilning hozirgi ahvolidan inson o’z ko’ngil kechmishlarini, o’ylagan fikrini yetkazib berishda boshqa tillarga murojaat qilishga majbur bo’lishlarini tan oladi.

Muzaffarzoda shu kabi ijtimoiy-siyosiy, madaniy mavzudagi chiqishlari bilan bir qatorda adib sifatida ham o’z uslubiga ega bo’lgan. Gazetada Uning “Ong umidlari” (xotin qizlar maishatidan) [Ayn.Rauf, 1915:57,61,65] hikoyasi keltirilgan. Asarning asosiy voqealari Gulchehra ismli 18 yashar qizning turmushini yoritishdan iborat. Asarda Muhammadjon no’g’ay obrazi zamonning uyg’oq fikrli kishisi sifatida kiritilgan. Uning qizlari yangi usul maktabida tahsil olishadi, gazeta-jurnal o’qishadi. Muzaffarzoda bu o’rinda yonma-yon uyda yashovchi ikki qo’shni, ikki xil muhit, ikki xil qarashga ega otalar obrazini taqqoslab o’tishni niyat qilgan. Bu qiyosni yana davom ettirish maqsadida Gulchehraga sovchi qo’rgan ikki yigit: biri Tojiddin akaning rus maktabida tahsil olgan o’g’li zamonadan xabardor Musa afandi hamda ikkinchisi mayparast Sodiqboy bacha obrazini keltiradi. Bu orqali birinchidan, qiz bolaning ota bilan munosabati ijobiy hal qilib berilgan bo’lsa, ikkinchidan, yangi otalar – ruhiy ma’naviy olamga ega bo’lgan ziyoli erkaklar avlodining o’sib kelayotganiga urg’u bergan. Asarda tatarlar madaniyati, turmush tarzining turkistonlik birodarlariga qaraganda ilgarilab ketganligiga ham ishoralar bor. Muso afandi Turkistondan o’ziga munosib qiz topa olmagach, otalar o’z qizlarini ko’rsatishga yo’l qo’ymaganliklari sabab tatar qiziga uylanish uchun Orenburgga ketadi. Hikoya to’liq nashr qilinmagan, bu orada gazeta faoliyati ham tugatilgan edi. Lekin bu narsa asar yakuni e’lon qilinishiga to’siq bo’luvchi sabab hisoblanmaydi, albatta. Vaholanki, Abdurauf Muzaffarzoda asarning qolgan qismini “Kengash”,

“Ulug‘ Turkiston”, “Turon”, “Najot” gazetalaridan birida ham e‘lon qilishi mumkin edi. Lekin nimagadir muallif asarning so‘nggi qismlarini e‘lon qilishni istamagan. Bulardan qat‘i nazar Muzaffarzodaning ushbu hikoyasi mutlaqo o‘zgacha yo‘sinda yozilgan. Shu mavzudagi ko‘pchilik hikoyalarga e‘tibor beradigan bo‘lsak, u yerda din arboblari qoralash, din arboblari – eshonga hadya qilingan qiz orqali ayollarning fojiasini ko‘rsatish qo‘yilgan bo‘lsa, mazkur “Ong umidlari” hikoyasida sotsial muammo qo‘yilgan. Muzaffarzodaning asari yutug‘i ham shunda.

Xulosa qilib aytganda, Turkiston matbuot vositasida qardosh, tildosh, dindosh turk olamiga chiqdi. Matbuot bilan bir qatorda adabiy aloqa va ta’sirlar ham shakllanib bordi. Matbuot turkistonlik ziyolilarni tashqi dunyoga chiqishlarida muhim vosita bo‘ldi. Turk, tatar, ozarbayjon taraqqiyparvarlarining teatr, matbuot, maorif sohasidagi tajribalari qo‘llanila boshladi. Tashqi davriy nashrlarda Turkiston mavzusi alohida o‘rin egallay boshladi. “Sadoyi Turkiston”da muharrirlik qilgan tatar farzandi Abdurauf Muzaffarzoda ham shu jarayonlarning markazida turdi. U o‘zining din, adabiyot, matbuot, milliy til masalalariga bag‘ishlangan maqolalari, yangicha yo‘nalishdagi hikoyalari bilan davrning og‘riqli masalalariga davo izladi, yo‘l ko‘rsatdi. Albat, Abdurauf Muzaffarzoda faoliyatini kichik bir tadqiqot doirasida yoritib berish qiyin vazifa. Uning barcha faoliyat qirralari batafsil yoritilishi, Turkiston jadidchiligi rivojida tutgan o‘rni chuqur tadqiq qilinishi lozim. Bu esa bugungi kun o‘zbek jadidshunoslari va tadqiqotchilar oldida turgan muhim masalalardan biri bo‘lib qoladi.

### Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdirashidov, Zaynabidin (2011). *Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: svjazi, otnoshenija, vlijanije*. Toshkent: Akademnashr.
2. Ahmad, Sirojiddin (2021). *Ubaydulla Xo‘jayev*. Toshkent: Info Capital Group
3. Ayn. Rauf Muzaffar (1914). *Til ham din*. Sadoyi Turkiston, 24.
4. Ayn. Rauf Muzaffar (1914). *Milliy hayot va Turkiston musulmonlari*. Sadoyi Turkiston, 31.
5. Ayn. Rauf Muzaffar (1914). *Din millat, millat milliyat ila qoimdur*. Sadoyi Turkiston, 49-50-51.
6. Ayn. Rauf Muzaffar (1915). *Ong umidlari*. Sadoyi Turkiston, 57, 61, 65.
7. Ayn Muzaffar (1914). *Madaniy jarayon va milliy tariximiz*. Sadoyi Turkiston, 39.
8. Ayn. Rauf Muzaffar (1915). *Til va imlo masalasi*. Sadoyi Turkiston, 63.
9. Ayn Mim (1914). *Intiqod va biz*. Sadoyi Turkiston, 50.
10. Dolimov, Ulug‘bek (2006). *Turistonda jadid maktablari*. Toshkent: Universitet
11. Do‘stqorayev, Boybo‘ta (2009). *O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi*. Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU
12. Halimova, Sayyora (2007). *“Sadoyi Turkiston” gazetasi: yo‘nalishi, til, uslub va janr xususiyatlari*. Fil.fanl.nomz. diss. Toshkent.
13. Mahmud, Vadud (2007). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma’naviyat.
14. Mustafayeva, Nodira (2014). *Abdurauf Muzaffarzoda mushohadasida Turkiston tarixi va madaniyati masalalari / История и историку Узбекистана в XX веке*. Toshkent: Navro‘z.
15. Qosimov, Begali (2002). *Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma’naviyat.
16. Tojiboyev, Rustam (1993). *XX asr boshlari o‘zbek adabiy tanqidi tarixidan*. Filol. fan. nomz. diss... Toshkent.
17. O‘zRMDA. 132-f., 1-r., 337-yig‘majild, 21-varaq old va orqasi